

τὸ συναίσθημα, ὅτι εἶναι δίκαιαι. Ἡ γυνή, τῶν Hindu ἡ ῥιπτά-
 ζουσα τὰ αὐτῆς τέκνα εἰς τὸν ποταμὸν ἢ καιομένη ζῶσα ἐπὶ τοῖ
 τάφῳ τοῦ συζύγου ὑπακούει εἰς τὸν νόμον τῆς φυλῆς καὶ πιστεύ-
 ει, ὅτι ἐκ τούτου καλὸν τι θὰ προέλθῃ.

(β) Ἐὰν παρὰ τινι λαῷ ὑπάρχει κατώτερος βαθμὸς διανο-
 ήσεως, ἐκεῖ εὐχερῶς ἀνευρίσκομεν ὅ,τι νῦν θὰ ἐκαλοῦμεν κατώ-
 τερον βαθμὲν ἠθικότητος. Καὶ ὁμοίως ὅπου τὸ συμπαθητικὸν
 συναίσθημα εἶναι ἥκιστα ἀνεπτυγμένον, ἐκεῖ εὐρίσκομεν τρόπους
 τοῦ πράττειν, οὓς βδελύττονται ἄνθρωποι ἔχοντες εὐρύτερον καὶ
 βαθύτερον τὸ συμπαθητικὸν συναίσθημα. Σκληρὰ τινα ἔθιμα καὶ
 ἐνεργήματα ἐντεῦθεν ἔχουσι τὴν ἀρχὴν αὐτῶν. Ἀναπτυσσομένης
 δὲ τῆς διανοίας καὶ εὐρυνομένου τοῦ συμπαθητικοῦ συναισθήμα-
 τος τοῦ γένους, παλαιοὶ τοῦ πράττειν τρόποι ἀποβάλλονται καὶ
 νέοι γίνονται παραδεκτοί.

(γ) Ὅροι ἐσωτερικοὶ καὶ ἐξωτερικοὶ μεταβάλλονται καὶ πρά-
 ξεις τινὰς καθιστῶσιν βλαβεράς ἢ ἀβλαβεῖς μὴ οὕτως τοιαύτας
 πρότερον. Ἀλλὰ τὸ γένος εἶναι συντηρητικὸν καὶ προσκολλᾶται
 εἰς τοὺς ἀρχαίους τύπους διὰ τε τὴν δύναμιν τῆς ἑξέως καὶ διότι
 τὰ μετ' αὐτῶν συνειρόμενα ἠθικὰ συναισθήματα δὲν δύνανται αἴφνης
 καὶ διὰ μιᾶς νὰ ἐκριζωθῶσιν. Καθὼς εἰς τοὺς ἡμετέρους κώδικας
 περιέχονται νόμοι, οἵτινες ἄλλοτε μὲν ποτε ἦσαν χρήσιμοι πρὸς
 τινα σκοπὸν, νῦν δ' εἶναι ἄτονοι καὶ ἀργοί, μᾶλλον δ' ἐπιβλαβεῖς,
 οὕτως ὑπάρχουσιν ἐν ταῖς καρδίαις τῶν ἀνθρώπων γραπτοὶ νόμοι,
 οἵτινες ἀπώλεσαν τὸν λόγον τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν. Ὁ ὀρθόδο-
 ξος Ἰουδαῖος διδάσκεται νὰ συναισθάνηται ἠθικὸν τινα σεβασμὸν
 πρὸς ἔθιμα, ἅτινα εἶχον λόγον ἐν τῷ χρόνῳ καὶ ἐν τῷ τόπῳ,
 ὅπου ἐγεννήθησαν, ἀλλ' ὧν ἡ χρησιμότης παρήλθεν ἤδη.

7. **Ἡθικὴ ἀναμόρφωσις.**—Ἄλλ' ἴσως, ἤθελέ τις εἶπει, ὁ
 διὰ τῶν παντοίων ἠθικῶν νόμων τῶν λαῶν ἐπιτελούμενος σκοπὸς
 δὲν εἶναι ἀληθῶς ἠθικός, ἴσως ἡ ἠθικὴ αὐτῶν δὲν εἶναι ἡ ἀληθινὴ
 ἠθικὴ. Ὁρθότατα ταῦτα, ἀποκρίνομαι, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἡμέτερον
 ἔργον νὰ χορηγήσωμεν εἰς τὸν κόσμον καινοὺς ὅλως ἠθικοὺς νό-
 μους, ἀλλὰ τοὺς ἤδη κειμένους νὰ ἐρμηνεύσωμεν. Τῆς ἐπιστη-
 μονικῆς ἠθικῆς ἔργον εἶναι νὰ μελετήσῃ τὴν ἠθικότητα, τ.ἔ. νὰ
 ἐρευνήσῃ τοὺς κανόνας τῆς διαγωγῆς, οὓς οἱ ἄνθρωποι **συναι-**

σθάνονται ὡς ἠθικούς, νάνακαλύψῃ τὴν εἰς αὐτοὺς ὑποκειμένην ἀρχήν. Ἐὰν δ' εὗρωμεν, ὅτι ὑπάρχει τοιαύτη ἀρχὴ καὶ ὅτι οἱ ἄνθρωποι σιωπηρῶς ἀποδέχονται αὐτήν, θὰ κατανοήσωμεν τὴν γένεσιν τῆς ἠθικῆς. Θὰ δυνήθωμεν νὰ ἴδωμεν ποῦ οἱ ἄνθρωποι ἐοφάλησαν πειρώμενοι τυφλῶς νὰ ἐφαρμόσωσι τὴν ἀρχήν, καὶ εὐσυνετώτερον καὶ σαφέστερον θὰ διαστείλωμεν ἀλλήλων δίκαιον καὶ ἄδικον. Μετὰ δὲ τὴν εὔρεσιν τοῦ ἰδεώδους, τοῦ ἀορίστως καὶ σκοτεινῶς ὁδηγούντος τὰς τύχας τῆς ἀνθρωπότητος, δυνάμεθα ἡμεῖς, οἱ ἄνθρωποι τοῦ παρόντος, νὰ ἐρωτῶμεν ἡμᾶς αὐτοὺς, ἐὰν ὄντως πραγματοποιῶμεν αὐτὸ ἐν τῇ διαγωγῇ ἡμῶν. Ἀλλ' οὐδένα νόμον δυνάμεθα νὰ θέσωμεν εἰς τὸν κόσμον οὐδὲ νὰ ἐκτιμήσωμεν τοὺς ὑφεστῶτας ἠθικούς νόμους, ἐὰν μὴ ἔχωμεν πρὸς τοῦτο ἀρχήν τινα ἢ κριτήριον. Ἐὰν τὴν συνείδησιν ποιήσωμεν κριτήριον, τ.ἔ. τὴν ἐνὸς ἐκάστου ἡμῶν συνείδησιν, ὑφείλομεν νὰ ὁμιλῶμεν δογματικῶς καὶ τὸ αὐτὸ δικαίωμα νὰ παρέχωμεν εἰς πᾶσαν ἄλλην συνείδησιν. Οὐδέποτε δὲ δυνάμεθα ὑπὲρ τῶν ἡμετέρων κανόνων νὰ ἐπιτύχωμεν τοῦ «consensus hominum», ἧτοι τῆς καθολικῆς ἀπάντων συμφωνίας, ἐὰν μὴ δυνάμεθα νὰ δικαιολογῶμεν τοὺς κανόνας τούτους δι' ἀρχῆς, ἣν ἕκαστος σιωπηρῶς ἀσπάζεταιται.

8. *Ἡ ὑψίστη κύρωσις τοῦ ἠθικοῦ νόμου.*—Ἀλλ' ἕτερός τις ἐνιστάμενος ἐρωτᾷ: ποῖον κύρος ἔχει ἡ ἀρχὴ ὑμῶν αὕτη; Λέγετε ὅτι πράξις τις εἶναι καλὴ ἢ κακὴ ὡς παράγουσα ἀποτελέσματα διωκτὰ ἢ φευκτὰ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων. Ἀλλὰ διὰ τί οἱ ἄνθρωποι ἐφίστανται τούτων τῶν ἀποτελεσμάτων; Διὰ τί προαιροῦνται εἰς ἀποτελέσματα ἄλλων, καὶ διὰ τί συναισθάνονται ὅτι καταναγκάζονται ἐνία μὲν τῶν ἀποτελεσμάτων τούτων νὰ παράγωσιν, ἄλλων δὲ νὰπέχωνται; Ὑμεῖς λέγετε ὅτι ἡ ἠθικότης εἶναι μέσον πρὸς ἐφίξιν τέλους τινός, ὅτι τῶν ἠθικῶν νόμων ἀρχὴ καὶ ῥίζα εἶναι ἡ ἀπ' αὐτῶν ὠφέλεια. Ἀς παραίχωρῆσωμεν τοῦτο, ἃς δεχθῶμεν ὅτι τοὺς κανόνας ἐκάστους δικαιολογοῦμεν διὰ τῆς λυσιτελείας καὶ τῆς εἰς σκοπὸν τινα χρησιμότητος αὐτῶν. Ἀλλὰ πῶς δυνάμεθα νὰ δικαιολογήσωμεν αὐτὸν τοῦτον τὸν σκοπὸν ἢ τὸ τέλος;

Πρὸς ταῦτα ἀδυνατοῦμεν νὰπαντήσωμεν. Θεωροῦμεν πράξεις τινὰς ἀγαθὰς ἢ κακὰς ὡς τεινούσας νὰ παραγάγωσί τινα

ἀποτελέσματα ἢ νὰ πραγματώσωσι τέλος τι ἢ ἰδεῶδες. Τούτων τῶν ἀποτελεσμάτων, τούτου τοῦ τέλους, τούτου τοῦ ἰδεώδους, ὁρέγονται ἀπολύτως οἱ ἄνθρωποι. Ὅτι δὲ προαίρεται ὁ ἄνθρωπος τὴν ζωὴν τοῦ θανάτου ἢ τὴν εὐτυχίαν τῆς δυστυχίας, τούτου δὲν δυνάμεθα νὰ εὐρώμεν τὸν λόγον. Δυνάμεθα μὲν νὰ νοήσωμεν διὰ τί ὁ ἄνθρωπος κεκτημένος ὁρμάς τινας διαμορφοὶ καὶ ἀπεργάζεται τρόπους πρακτικοὺς τείνοντας εἰς ἐκπλήρωσιν τούτων. Ἀλλὰ διὰ τί ὁρέγεται τούτου, οὗτινος ὁρέγεται, εἶναι μυστήριον ἀνεξιχνίαστον. Ἐνταῦθα καταβαίνομεν εἰς αὐτὴν τὴν ἐσχάτην βάσιν τῆς ἡμετέρας ἐπιστήμης, ἐνταῦθα ἔχομεν ἀληθινὴν κατηγορικὴν προστακτικὴν, ἐπιτάττουσαν ἀπολύτως καὶ ἄνευ ὁρῶν¹⁾.

9. Ἐλατήρια καὶ ἀποτελέσματα.—Προβάλλεται προσέτι ἡ ἔνστασις, ὅτι καλοῦμέν τινα ἀγαθὸν παρὰ τὰ κακὰ ἀποτελέσματα, ἅπερ αἱ πράξεις αὐτοῦ τείνουσι φυσικῶς νὰ παραγάγωσιν, ἐὰν τὰ ἐλατήρια αὐτοῦ εἶναι ἀγαθὰ. Ἐὰν τὰ ἀποτελέσματα, λέγουσιν, ἦσαν τὸ μέτρον τῆς ἀξίας, ὁ πράττων θὰ ἐκαλεῖτο κακὸς ἀσχέτως πρὸς τὰ ἐλατήρια αὐτοῦ. «Κρίνομεν πάντοτε τὰ ἐσωτερικὰ ἐλατήρια τῆς πράξεως ὥς τι διάφορον τῶν ἐξωτερικῶν ἐπακολουθημάτων αὐτῆς», λέγει ὁ Martineau, ἢ, ὡς ὁ Bradley παρατηρεῖ,²⁾ «πράξεις εἶναι ἀγαθαί, καθ' ὅσον πηγάζουσιν ἐκ τῆς ἀγαθῆς βουλήσεως». Καὶ ὁ Κάντιος λέγει, «οὐδὲν ἐν τῷ κόσμῳ

1) *Hume*, Inquiry concerning the Principles of Morals, Appendix, I, vi. «Εἶναι καταφανές, ὅτι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων οἱ τελικοὶ σκοποὶ οὐδέποτε δύνανται λογικῶς νὰ ἐρμηνευθῶσιν, ἀλλ' ἀναφέρονται ὁλῶς εἰς τὰ συναισθήματα καὶ τὰς κλίσεις τῶν ἀνθρώπων ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τῶν νοητικῶν δυνάμεων. Ἐρώτησόν τινα διὰ τί γυμνάζει τὸ σῶμα, «διότι ἐπιθυμῶ,» θάπαντήσῃ, «νὰ εἶμαι ὑγιής»· πρὸς δὲ τὴν ἐρώτησιν, διὰ τί ἐπιθυμεῖ νὰ εἶναι ὑγιής, θάπαντήσῃ παραχρῆμα: «διότι ἡ νόσος εἶναι λυπηρόν». Ἐὰν δὲ θέλῃς νὰ προχωρήσῃς ἐρωτῶν καὶ ἀπαιτῇς νὰ μάθῃς διὰ τί μισεῖ τὴν λύπην, εἶναι τῶν ἀδυνάτων πλέον νὰ παντήσῃ. Τοῦτο εἶναι ἐσχάτον τέλος καὶ οὐδέποτε ἀναφέρεται εἰς ἄλλο τι ἀντικείμενον. Ὅφειλε τι νὰ εἶναι αἰρετόν αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ἕνεκα τῆς ἀμέσου πρὸς ἀνθρώπινον συναισθημα καὶ κλίσιν συναρμογῆς ἢ συμφωνίας αὐτοῦ». Πρὸλ. *Paulsen*, *Ethik*. Σπένσερον, *Data of Ethics*, κεφ. III, § 9. *Sigwart*, *Vorfragen der Ethik*, σελ. 11 καὶ. *Logik*, II, σελ. 529 καὶ. Πρὸλ. καὶ § 9 (c), § 12, καὶ ἀρχὴν τοῦ κεφ. VI.

2) *Ethical Studies*.

ὅδ' ἐκτὸς αὐτοῦ εἶναι νοητὸν ὡς δυνάμενον ἄνευ περιορισμοῦ καὶ ἰπολύτως νὰ θεωρητῇται ἀγαθὸν πλὴν τῆς ἀγαθῆς βουλήσεως». «Ἀγαθὴ βούλησις εἶναι ἀγαθὴ οὐχὶ ἕνεκὰ τούτου, ὅπερ ἐπιτελεῖ ἢ διαπράττει, οὐχὶ διὰ τῆς ἐπιτηδειότητος αὐτῆς πρὸς ἐπίτευξιν προκειμένου τινὸς σκοποῦ, ἀλλ' ἀπλῶς ἕνεκα τοῦ ὅτι βούλεται, τ.ἔ. εἶναι ἀγαθὴ καθ' ἑαυτήν»¹⁾).

Ἄς ἀναλύσωμεν τὴν ἐκδοχὴν ταύτην.

(α) Πρᾶξις εἶναι ἀγαθὴ, διότι προέρχεται ἐξ ἀγαθῆς βουλήσεως. Ἀλλὰ τί εἶναι ἀγαθὴ βούλησις; Ἀρά γε ὑπάρχει τις ἀπόλυτος ἀγαθὴ βούλησις; Ἐάν μή, ποῖον εἶναι τὸ κριτήριον τῆς ἀρετῆς αὐτῆς; Ἀγαθὴ βούλησις εἶναι βούλησις ἀγαθὴ πρὸς τι, βούλησις τείνουσα εἰς πραγμάτων σκοποῦ τινος, εἰς ἐφίξιν τέλους. Λέγοντες ὅτι ἀγαθὴ βούλησις εἶναι βούλησις βουλομένη τὸ ἀγαθόν, γράφομεν φαῦλον κύκλον. Τί εἶναι τὸ ἀγαθόν, τί εἶναι τὸ κριτήριον τῆς ἀγαθότητος; Εἶναι φανερόν ὅτι καὶ πρὸς κρίσιν τῶν πρακτικῶν ἐλατηρίων ἔχομεν χρεῖαν κανόνος, ὅπως ἔχομεν χρεῖαν τούτου πρὸς κρίσιν τῶν πράξεων.

(β) Οὐχί, λέγουσιν· ἀγαθὴ βούλησις εἶναι ἡ ἐνεργοῦσα ἐκ συναισθήματος τοῦ καθήκοντος ἢ τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὸν νόμον, ἀσχέτως πρὸς τὰ ἀποτελέσματα, καὶ ἐκεῖνον καλοῦμεν ἀγαθόν, οὗ ἡ βούλησις εἶναι κατὰ ταύτην τὴν ἔννοιαν ἀγαθὴ. Ἀλλ' εἶναι δυνατὸν, ἐρωτῶμεν, νὰ ὀνομάζωμεν ἀγαθόν, ὅντινα τὸ τοῦ καθήκοντος συναισθημα παρορμᾷ νὰ διαπράξῃ ἔγκλημα τι; Πάντες οἱ θερμουργοὶ καὶ εἰς ἄκρον παράφοροι ἐνθουσιασταὶ οἱ ἡγεμόνας ἐθνῶν δολοφονήσαντες, ἀπὸ τοῦ Ἀρμυδίου καὶ Ἀριστογείτονος μέχρι τοῦ ἀθλίου ἐκείνου κακούργου τοῦ ἀποκτείναντος τὴν ἀφύλακτον αὐτοκράτειραν τῆς Αὐστρίας Ἐλισάβετ, ἔπραξαν οὕτως ἐκ συναισθήματος καθήκοντος. Καὶ εἶναι δυνατόν τὰ ἔργα τῶν δῆθεν τούτων φιλοπατριδῶν νὰ ὀνομάζωμεν ἀγαθὰ, καίπερ δυνάμενοι νὰ πιστεύωμεν ὅτι τὰ ἐλατήρια αὐτῶν ἦσαν ἀγαθὰ, ἀγαθὰ κατὰ τοῦτο, καθ' ὅσον ἔτεινον νὰ ἐδεργέτησιν τὴν ἀνθρωπότητα; Τὸ βέβαιον εἶναι, ὅτι κρίνομεν οὐχὶ

1) Πρὸς. Grundleg. zur Metaph. d. Sitten, I τμήμα.

μόνην τὴν προαίρεσιν ἢ τὸ ἐλατήριον, ἀλλὰ τὸ ἐλατήριον ὅμα καὶ τὴν πράξιν, τὸ πρόσωπον καὶ τὸ πρᾶγμα, τὸ ὑποκείμενον καὶ τὸ ἀντικείμενον. "Αν μὲν ἀνθρώπου τινὸς τὰ ἐλατήρια εἶναι ἀγαθὰ ἢ ἀγνά, καλοῦμεν αὐτὸν ὑποκειμενικῶς ἢ κατ' εἶδος ἠθικόν, ἐάν δ' ἡ πράξις αὐτοῦ εἶναι ἀγαθὴ, ἀντικειμενικῶς ἢ κατ' ὕλην ἠθικόν¹⁾. Ποράδειγμα φέρει ὁ Paulsen τὸν ἅγιον Κριστίνον, ὅστις ἐκλεπτε τοὺς πλουσίους τὰ δέρματα, ὅπως κατασκευάζῃ ὑποδήματα χάριν τῶν πτωχῶν. Ἡ προαίρεσις αὐτοῦ ἦτο νάνακουφίσῃ τοὺς πάσχοντας, τὰ ἐλατήρια αὐτοῦ ἦσαν κατὰ τινα τρόπον ἀγαθὰ. Ἀλλὰ δυνάμεθα νὰ ἐπαινέσωμεν τὴν διαγωγὴν αὐτοῦ ἢ τὴν διαγωγὴν τῶν πολιτικῶν δολοφόνων, πιστευόντων ὅτι ὁ διάβολος πρέπει νὰ καταπολεμηθῇ διὰ τῶν ἰδίων αὐτοῦ διαβολικῶν ὀπλῶν ; Εἶναι δίκαιον τὸ κλέπτειν τοὺς πλουσίους πρὸς εὐεργεσίαν τῶν πτωχῶν, εἶναι δίκαιον τὸ διαπράττειν φόνον ἔστω καὶ οὐχὶ ἐκ προνοίας καὶ ἀνεπιβουλεύτως ; Διατί ; Διότι κλοπὴ καὶ φόνος τείνουσι νὰ ἐπιφέρωσιν ἀποτελέσματα ἀνατρεπτικὰ καὶ καταλυτικὰ τοῦ βίου, διότι ἐν αὐτῇ τῇ φύσει τῶν πράξεων τούτων ἐγκτεται νάπεργάζωνται ἕλεθρον καὶ ἐρσίπια. "Αιθρωτός τις λοιπὸν δυνατόν ὑποκειμενικῶς εἶναι ἠθικὸς καὶ ἀντικειμενικῶς ἀνῆθικος καὶ τἀνάπαλιν. Ἀλλὰ δυνάμεθα νὰ ὀνομάζωμεν αὐτὸν ἀληθῶς ἀγαθὸν ἢ ἠθικόν, ὅταν συγκρούωνται πρὸς ἄλληλα ἐλατήρια καὶ πράξεις ; Θὰ προστήσωμεν αὐτὸν πρότυπον τοῖς ἄλλοις, θὰ θαυμάζωμεν αὐτὸν τόσον, ὅσον τὸν ὑπὸ τῶν ἑαυτοῦ ἐλατηρίων κινούμενον εἰς ἐπιτέλεσιν ἔργων ἐπαινετῶν ; Μᾶλλον δὲ δὲν θὰ ζητήσωμεν νὰ δικαιολογήσωμεν αὐτόν ; "Ας ἐνθυμηθῶμεν τὰς χιλιάδας τῶν δυστυχῶν, οὓς ὁ διάπυρος περὶ τὴν θρησκείαν ζήλος τῶν Καθολικῶν ἡμῶν προπατόρων ἐθανάτωσεν *ad maiorem dei gloriam*. Ἐπεξερχόμεθα τὰς σελίδας

1) Πράξις τις εἶναι καθ' ὕλην ἀγαθὴ, ἐάν, καθ' ὅσον δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ἐκ τῆς τάσεως αὐτῆς, ἔργῳ τείνῃ εἰς τὸ συμφέρον τῆς ὅλης κοινωνίας ἢ εἰς τὸ ἀγαθὸν μέρους αὐτῆς, οἰαδήποτε καὶ ἂν εἶναι τὰ συναισθήματα τοῦ πράττοντος. «Πράξις τις εἶναι κατ' εἶδος ἀγαθὴ, ἐάν πηγάζῃ ἐξ ἀγαθῆς προαιρέσεως ἐν ὁρθῇ ἀναλογίᾳ». Hutcheson. Πρὸς. καὶ Wundt Paulsen, Jhering καὶ ἄλλους.

τῆς ἱστορίας τῆς Ἰερᾶς Ἐξέτασεως καὶ φρίττομεν ἀναλογιζόμε-
νοι, ὅτι τοῦ καθήκοντος τὸ συναίσθημα συνεζεύχθη πρὸς τοιαύ-
την τραχύτητα ὠμότητα, ἀσπλαγχνίαν ἀπανθρωπίαν.

Ρητέον λοιπὸν ὅτι πράξεως τινος ἡ ἀρετὴ ἡρτῆται ἐκ τῶν
ἵποτελεσμαμάτων, ἐφ' ᾧ φύσει τείνει, καὶ ἐλαττηρίου τινὸς ἡ ἀρετὴ
ἡρτῆται ἐκ τῆς τάσεως αὐτοῦ νὰ ἐκδηλωθῇ ἐν πράξεσιν ἀγαθαῖς.
Ὁ ὡς ἀληθῶς ἀγαθὸς ἄνθρωπος οὐ μόνον ἐπιθυμεῖ νὰ πράττῃ
τὸ ἀγαθόν, ἀλλὰ καὶ πράττει αὐτό. Ὁ δὲ λόγος, δι' ὃν τοσαύ-
τῃ προσέμεμεν δύναμιν εἰς τὸ ὀρθὸν συναίσθημα, εἰς τὸ ἐσω-
ερικὸν μέρος τῆς ἡθικότητος, εἶναι τὸ ὅτι τοῦτο ἔχει τὴν ιδιό-
τητα νὰ ἄγῃ εἰς τὸ ὀρθῶς πράττειν. Ἡ καρδιά εἶναι τῆς ἡθι-
κότητος ἡ ἀκρόπολις καὶ ὁ καθαρὸς τὴν καρδίαν τείνει νὰ εἶναι
καθαρὸς τὰ ἔργα. «Φαρισαῖε τυφλέ, καθάρισον πρῶτον τὸ ἐντὸς
τοῦ ποτηρίου καὶ τῆς παροψίδος, ἵνα γένηται καὶ τὸ ἐκτὸς αὐ-
τῶν καθαρόν». Ἡ ὡς ὁ Leslie Stephen λέγει: «Τοῦ ἡθικοῦ
νόμου ὁ τύπος ὀφείλει νὰ εἶναι: «ἔσο τοῦτο», εἰς: «ποίει τοῦτο».
«Κανόνιζε τοῦ ἀνθρώπου τὰ συναισθήματα ἢ τὰς πράξεις καὶ κατ'
ἀνάγκην θάσκησιν ἢ τὰς πράξεις ἢ τὰ συναισθήματα αὐ-
τοῦ. Συμβούλευε νὰ μὴ μισῇ τὸν ἀδελφόν αὐτοῦ καὶ οὗτος θά-
δκνήσῃ νὰ φονεύσῃ αὐτόν· πείθε νὰ μὴ φονεύῃ καὶ κατ' ἀνάγκην
θὰ περιορίσῃς μέχρι τινὸς τὴν δύναμιν τοῦ μίσους αὐτοῦ. Ἐπειδὴ
δὲ εἶναι εὐχερέστερον εἰς τὴν πρωτογενῇ συνείδησιν νὰ προσδέ-
χῃται τὸν ἀντικειμενικὸν μᾶλλον ἢ τὸν ὑποκειμενικὸν ὀρισμὸν
τῆς διαγωγῆς, ὁ πρωτογενὴς κανὼν λαμβάνει τὴν ἀντίστοιχον
μορφὴν καὶ ἐπιτάττει ιδιότητας χαρακτηρὸς μόνον ἐμμέσως,
ἐπιτάτταν δὲ ὅτι τρόπους τοῦ πράττειν»¹).

(γ) Ἀλλ' ὁμολογητέον ὅτι κατὰ τινὰ ἀποψιν ἡ ἀνθρωπίνη
βούλησις εἶναι ἡ πράξιν τινὰ ποιοῦσα ἀγαθὴν. Πράξις τις εἶναι
ἀγαθὴ ἕνεκα τοῦ πραγματοποιήσαντος τέλους ἢ σκοποῦ. Ὁ σκοπὸς οὖ-
τος ἢ τὸ τέλος εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου αἰρετὸν ἢ βουλευτόν, κατ'
τὸ ἰδεώδες τοῦτο, ἡ κατηγορικὴ αὕτη προστακτικὴ, ὡς πρότερον

1) Science of Ethics IV, IV. Π, 6λ. καὶ Wundt, Ethik⁴, τμ. I,
σεφ. I, 2h, σελ. 37 κί.

ὠνομάσαμεν αὐτήν, εἶναι ἀγαθὴ καθ' ἑαυτήν, ἀπολύτως ἀγαθὴ, τ.ἔ. ἀγαθὴ κατὰ τὴν ἔννοιαν, καθ' ἣν οὐδεὶς λόγος τῆς ἀγαθότητος αὐτῆς δύναται νὰ δοθῇ. Ἐντεῦθεν δὲ κατερχόμεθα εἰς ἐσχάτην τινὰ ἀρχὴν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Ἡ μὲν ἀρετὴ μερικῆς τινος πράξεως ἡρτῆται ἐκ τοῦ διωκομένου ἀποτελέσματος καὶ ἡ ἀρετὴ μερικοῦ τινος ἐλατηρίου ἐκ τοῦ ἐν τῇ πράξει διωκομένου ἀποτελέσματος, ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἀγαθόν, διότι ὁ ἄνθρωπος βούλεται αὐτό. Οὕτως ἐννοουμένη ἡ τοῦ Καντίου διδασκαλία δὲν εἶναι ἀπορριπτέα· κατὰ τὴν ἔννοιαν ταύτην οὐδὲν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ εἶναι ἀγαθὸν πλὴν τῆς ἀγαθῆς βουλῆσεως καὶ ἀγαθῇ βούλῃσις εἶναι ἀγαθὴ μόνον ἕνεκα τοῦ βούλεσθαι αὐτῆς.

10. Ὁ σκοπὸς δικαιολογεῖ τὰ μέσα.—Πρὸς τὴν ἡμετέραν θεωρίαν¹⁾ καὶ τόδε τὸ ἐπιχείρημα προβάλλεται ὥς τις μοιραία ἔνστασις: Κατὰ τὴν τελολογικὴν ἐκδοχὴν, λέγουσιν, ἡ ἠθικότης εἶναι μέσον πρὸς τι τέλος ἢ σκοπόν. Ἐὰν λοιπὸν ὁ σκοπὸς εἶναι ἀγαθός, καὶ τὰ πρὸς πραγμάτων τούτου μέσα ὀφείλουσι νὰ εἶναι ἀγαθὰ, ὅπερ οὐδὲν ἄλλο σημαίνει ἢ ὅτι ὁ σκοπὸς δικαιολογεῖ ἢ ἀγιάζει τὰ μέσα. Καὶ ἐὰν ὁ σκοπὸς δικαιολοφῇ τὰ μέσα, εἶναι δίκαιον τὸ κακουργεῖν πρὸς ἐπιτέλεσιν σκοποῦ ἀγαθοῦ. Ἡ δὲ τῆς διδασκαλίας ταύτης πρακτικὴ ἐφαρμογὴ ἄγει κατ' ἀνάγκην εἰς ἀνηθικότητα, ἥτις αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἀποδεικνύει ταύτην ἄτοπον καὶ ἐπικίνδυνον.

Ἀλλ' αἱ ἀποφάνσεις αὗται εἶναι ἡμαρτημέναι. Οἱ τὴν τελολογικὴν διδασκαλίαν πρεσβεύοντες οὐδόλως διατείνονται ὅτι οἰοσδήποτε σκοπός, ὃν οἰοσδήποτε ἄνθρωπος θὰ ἐθεώρει καλόν, ἀγιάζει οἰονδήποτε μέσον, δι' οὗ κατὰ τὴν γνώμην τοῦ ἀνθρώπου τούτου θὰ ἐπιτελεσθῇ ὁ σκοπός, ἀλλ' ἀπλῶς λέγουσιν, ὅτι ἡ ἠθικότης ὑπουργεῖ εἰς σκοπόν τινα, ὅτι ὁ σκοπὸς οὗτος εἶναι ὁ τελικὸς σκοπός, ὅτι ὁ σκοπὸς οὗτος, ὡς τελικὸς σκοπὸς καὶ ὡς ὀψιζον τέλος, ἐπιδιώκεται σιωπηρῶς καὶ ἐπαινεῖται παρὰ πάν-

1) Περὶ αὐτῆς πραγματεύεται διεξοδικῶς ὁ Paulsen (System der Ethik), εἰς ὃν ὀφείλω κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ τὰ ἐν τῇ παραγράφῳ ταύτῃ ἐκτιθέμενα.

των τῶν ἀνθρώπων. Ἡ δὲ ὀρθὴ ἐφαρμογὴ τοιαύτης ἀρχῆς δὲν δύναται νὰ μὴ τύχη τῆς ἐπιδοκιμασίας καὶ τοῦ ἠθικωτάτου τῶν ἀνθρώπων. Ἐλθωμεν νῦν ἐπὶ τὰ καθ' ἑκαστον.

(α) Ἡ θεωρία αὕτη δὲν διδάσκει ὅτι ὁ σκοπὸν τινα ὥς ἀγαθὸν ἀποδεχθεὶς δικαιολογεῖται πράττων πᾶν ὅ,τι συντελεῖ εἰς τὸν σκοπὸν τοῦτον. Τοῦναντίον ἀπεκρούσαμεν διαρρήδη τὴν ἐκδοχὴν ταύτην κρίνοντες τὴν θεωρίαν τῶν ἐλατηρίων¹⁾. Ἡ ἡμετέρα θεωρία δὲν ἀσχολεῖται περὶ τὰς προσκαίρους καὶ ἰδίαις ἐνὸς ἐκάστου ἐπιθυμίας, αἵτινες δύνανται νὰ συγκρούωνται πρὸς τὸν τελικὸν σκοπὸν τῆς ἠθικότητος. Ἐχω μὲν τὸ δικαίωμα τοῦ κτᾶσθαι περιουσίαν, ἀλλ' οὐχὶ τὸ δικαίωμα τοῦ κλέπτειν καὶ τοῦ φονεύειν, ὅπως τύχω τοῦ σκοποῦ μου. Ὁ θησαυρισμὸς πλούτου δὲν εἶναι ὁ τελικὸς σκοπὸς οὐδὲ τὸ ἄκρον ἀγαθόν· τῷ ὄντι δὲν εἶναι σκοπὸς αὐτὸς καθ' ἑαυτόν, ἀλλὰ μέσον πρὸς ὑψηλότερον σκοπόν. Δύνασαι νὰ πιστεύῃς, ὅτι ἡ πρόοδος ἰδίας τινὸς θρησκευτικῆς αἵρέσεως εἶναι ὁ τελικὸς σκοπὸς καὶ ὅτι ὁ Θεὸς θέλει νὰ θριαμβεύσῃ ἡ σὴ αἵρεσις. Κατ' ἀκολουθίαν δύνασαι νὰ νομίζῃς δικαίαν τὴν χρῆσιν παντὸς τῆς αἵρεσιν ταύτην ὠφελοῦντος καὶ προάγοντος μέσου. Ἀλλ' ὀφείλεις νὰ ἐνθυμῇσαι πρῶτον μὲν ὅτι αὕτη ἡ πίστις σου δὲν ἀρκεῖ νὰ ποιήσῃ δικαίαν τὴν τοιαύτην χρῆσιν, εἴτα δὲ ὅτι ἔργα κακὰ οὐχὶ ἐπὶ μακρὸν χρόνον ὠφελοῦσι καὶ προάγουσιν τινα ὑπόθεσιν. Ἡ τελολογικὴ ἠθικὴ δὲν λέγει, ὅτι οἱ σκοποὶ δικαιολογοῦσι τὰ μέσα, ἀλλὰ δύναται ἀσφαλῶς νὰ ποφαίνηται ὅτι ὁ τελικὸς σκοπός, τὸ ὑψιστον τέλος, οἷονδὴποτε εἶναι, δικαιολογεῖ τὰ μέσα.

(β) Ἀρά γε σημαίνει τοῦτο ὅτι, ἐὰν διὰ φόνου, κλοπῆς καὶ ψεύδους δύναται νὰ πραγματοποιῇται ὁ τελικὸς σκοπός, εἶναι ἠθικοὶ οἱ τρόποι οὗτοι τοῦ πράττειν; Ὅφείλομεν, ὥς καὶ πρότερον, νὰ παντήσωμεν ὅτι φόνος, κλοπὴ καὶ ψεῦδος ἄγουσιν εἰς τὸν ἄλγεθρον, ὅτι τοῦτο ἔγκειται ἐν αὐτῇ τῇ τούτων φύσει, ὥς καταδείκνυται ἐκ τῆς πείρας ἀναριθμητῶν γενεῶν. Πρόσκαιρα μὲν ὠφελήματα ἐνδέχεται ἴσως ἐν ἐξαιρετικαῖς περιπτώσεσιν διὰ

1) Πρβλ. κεφ. V, § 9.

τοιούτων πράξεων νὰ προσγίνωνται, ἀλλὰ διαρκὲς ἀγαθὸν ὡς ἐπα-
κολούθημα τοῦ ἀδίκου δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ. Τὸ δίκαιον αἰ-
ἐκνικᾷ καὶ ὁ διάβολος εἶναι ὁ πατήρ τοῦ ψεύδους. Τοῦ δ' ὑψί-
στου τέλους δὲν ἐφικνούμεθα διὰ τοιούτου μέσου· οὐδὲν πρᾶγμα
δύναται διὰ τῆς ἀδικίας νὰ προκόπῃ.

Ἄλλ' ἐάν, ἤθελές τις εἴπει, παραδεχθῶμεν ὅτι τρόπος τις
διαγωγῆς, ὅστις κανονικῶς τείνει νὰ παραγάγῃ ὀλέθρια ἀποτε-
λέσματα καὶ καταδικάζεται, ἐπὶ ἄλλοις ὅροις ἢ ἐν εἰδικαῖς
περιπτώσεσιν κατέληγεν εἰς καλόν, τί τότε; Ἄλλ' ἐάν, ἀποκρι-
νόμεθα, εἶναι ἀπολύτως βέβαιον ὅτι τοιαύτη διαγωγή τείνει εἰς
τὴν πραγμάτωσιν τοῦ σκοποῦ τῆς ἠθικότητος, ἢ ἀνθρωπότης θὰ
ἐπιδοκιμάσῃ αὐτήν. Εἶναι ἀδίκον νὰ φαιρῶμεν ἄνθρωπον τὴν ζωὴν
αὐτοῦ ἢ νὰ στερῶμεν τῆς ἐλευθερίας αὐτοῦ, καὶ ὅμως τὸ Κρά-
τος ἐπιθέτει τοῦ θανάτου τὴν ποινὴν εἰς κακούργον, κελεύει
τοὺς στρατιώτας αὐτοῦ νὰ πυροβολῶσι καθ' ἑκατοντάδων πολε-
μίων, καθεύρει εἰς δεσμωτήρια τοὺς παρανομοῦντας καὶ ἀνα-
τρέπει καὶ καταλύει ἑκατοντάδας καὶ χιλιάδας οἴκων. Εἶναι δι-
καιον νὰ λέγωμεν τὴν ἀλήθειαν, καὶ ὅμως ὁ στρατηγὸς ἀπατᾷ
τὸν πολέμιον καὶ αὐτὴν τὴν ἑαυτοῦ στρατίαν, καὶ ὁ ἱατρὸς ἀπατᾷ
τοὺς νοσοῦντας, ἐάν νομίσῃ τοῦτο ἀναγκαῖον¹). Ὡφελεῖται διὰ
τῶν πράξεων τούτων ἡ ἀνθρωπότης, βίος καὶ προκοπὴ θὰ ᾔσαν
χωρὶς αὐτῶν ἀδύνατα, συνάπτονται μετ' αὐτῶν οὐχὶ κακὰ ἀποτε-
λέσματα; Προφανῶς πιστεύομεν ὅτι ἡ θανατικὴ ποινὴ συντελεῖ
εἰς τὴν σωτηρίαν τῆς κοινωνίας· εἰ δὲ μή, δὲν θὰ ἐπιστρέπομεν
αὐτήν.. Τὸ δὲ γένος ἐάν ποτε ᾔθελεν ἀποβάλλει τὴν πίστιν εἰς
τὴν δραστικότητα τῆς φοβερᾶς ταύτης τιμωρίας, τῆς τόσο
ἀπεχθοῦς πρὸς τοὺς συμπαθητικοὺς καὶ ἐλεητικούς, οὐ μόνον (ἀ-
κατέλυεν αὐτήν, ἀλλὰ καὶ διαρκῶς θὰ ἐθρῆνι τὴν μοῖραν τῶν
ἐπὶ τοῦ αἵματι τοῦ ἱκρίωματος ἀποθανόντων.

(γ) Πρῶτον δὲ καὶ ἄλλο τι. Ἡ ἡμετέρα θεωρία δὲν διδά-
σκει, ὅτι ὁ σκοπὸς ἀγιάζει τὰ ὑπὸ τοῦ δεινός ἢ δεινός πρόσφορα

1) Πρβλ. Ἐν Ξενοφῶντος Ἀπομνημονεύμασι, βιβλ. IV, τὸν Σωκρατικὸν
ὁρισμὸν τῆς δικαιοσύνης.

εἰς τὸν σκοπὸν νομιζόμενα μέσα. Διαφέρουσιν ἀλλήλων σφόδρα τὸ νὰ λέγωμεν ὅτι ὁ σκοπὸς δικαιολογεῖ τὰ μέσα καὶ ὅτι ὁ σκοπὸς δικαιολογεῖ τὰ μέσα τὰ ὑπὸ σοῦ ἢ ἐμοῦ θεωρούμενα ὡς τοιαῦτα. Ἰνα πρᾶξις τις εἶναι αὐστηρῶς ἠθικῇ, ὀφείλει ὄντως νὰ ἐκπληροῖ τὸ ὑψίστον τέλος. Ἡ δὲ σὴ πίστις ἢ τὸ σὸν σταθερὸν συναίσθημα, ὅτι ἡ πρᾶξις ἐκπληροῖ τὸν ὑψίστον σκοπὸν, δὲν ἀρκεῖ νὰ καταστήσῃ ταύτην ἠθικῇ.

(δ) Φαίνεται λοιπὸν, ἤθελεν εἶπει τις, ὅτι καὶ τὸ γένος καὶ τὸ ἄτομον δυνατόν νὰ σφάλλωνται, ὅτι ἐνδέχεται νὰ ἐπιδοκιμάζωσι νόμους, οἵτινες ὄντως δὲν προάγουσι τῆς ἀνθρωπότητος τὴν εὐδαιμονίαν ἢ καθ' ὅλου δὲν ἐπιτελοῦσι τὸν σκοπὸν, οἷοςδήποτε καὶ ἂν εἶναι οὗτος. Ἀκριβῶς οὕτως ἀποκρινόμεθα, ἔχει τὸ πρᾶγμα. Τὸ ἀμαρτάνειν ἀνθρώπινον ἐν τε τῇ ἠθικῇ καὶ παντοῦ ἀλλαχοῦ. Πολλοὶ τρόποι διαγωγῆς ἐν τῇ πορείᾳ τῆς ἱστορίας ἐγένοντο αἰσθητοὶ ὡς δίκαιοι, οἷς αἱ κατέπιν γενεαὶ ὡμολόγησαν ὅτι εἶναι ἄδικοι. Καὶ ἄνδρες ἀπέθανον ἐπὶ τῆς πυρᾶς καὶ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ, διότι προσήνεγκαν εἰς τὸν κόσμον κώδικα ἠθικόν, δι' ὃν οἱ ἐπιγενόμενοι ἠδολόγησαν τὰ ὀνόματα αὐτῶν. Τῆς σήμερον ὁ ἀμαρτωλὸς γίνεται πολλάκις ὁ ἅγιος τῆς αὔριον.

(ε) Καὶ νῦν ἡμεῖς αὐτοὶ ἄς προβάλωμεν ἐρωτήσεις τινάς. Οἱ ἀντίπαλοι τῆς τελολογικῆς ἐκδοχῆς θεωροῦσι συνήθως τὴν συνείδησιν ὡς τὸν ὑπατον διαιτητὴν τῆς διαγωγῆς. Ἀπαιτεῖται παρὰ τοῦ ἀνθρώπου νὰ πράττῃ κατὰ τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς συνείδησεως αὐτοῦ. Ὑποτεθήσθω λοιπὸν ὅτι αὕτη προστάττει αὐτῷ νὰ κλέπτῃ, νὰ φονεύῃ καὶ νὰ ψεύδῃται πρὸς ἐπιτέλεσιν τοῦ ὑπ' αὐτοῦ νομιζομένου ὡς δικαίου. Κλοπὴ ἄρα, φόνος καὶ ψεῦδος δὲν εἶναι δίκαια; Καὶ τότε ὁ σκοπὸς δὲν ἁγιάζει τὰ μέσα; Ἐὰν δ' εἴπῃς ὅτι ἡ συνείδησις αὐτοῦ ἐνδέχεται νὰ πλανᾶται καὶ ὅτι ἕνεκα τούτου δὲν ὀφείλε νὰ ὑπακούῃ εἰς τὴν ἐαυτοῦ συνείδησιν, ἐγκατέλιπες τὴν θέσιν σου, ἦτοι τὴν ἐκδοχὴν, ἀφ' ἧς ὡρμήθης. Πλὴν δὲ τούτου πῶς θὰ διορθώσῃ τὴν συνείδησιν αὐτοῦ; Διὰ τῆς σκέψεως; ἀλλὰ διὰ τῆς σκέψεως περὶ τίνος; Προδύλως περὶ τινος ἀρχῆς ἢ κριτηρίου, ὅπερ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἀναμάρτητον καὶ ἀπλανῆ καλουμένην συνείδησιν ὀφείλει νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ὁδηγός.

11. Τελολογία καὶ ἀρεταί.—Πολλάκις ὡς αὐτῶς προβάλλε-

ται ἡ ἔνστασις, ὅτι ἡ τελολογία εἶναι ἄθεός διδασκαλία. Ἐντεῦθεν ὁρμῶνται συνήθως οἱ ἀδυνατοῦντες μὲν νὰ διατυπώσωσιν ἰσχυρὰ κατὰ τινος γνώμης ἐπιχειρήματα, ἐπιθυμοῦντες δὲ κατὰ τινὰ τρόπον νᾶναιρέσωσιν αὐτήν. Χαρακτηρίζοντες τὴν θεωρίαν ταύτην ὡς ἄθεον ἐλπίζουσιν ὅτι θὰ προσάψωσιν ἀτιμίαν καὶ εἰς αὐτήν καὶ εἰς τοὺς ὁπαδοὺς αὐτῆς, καὶ ὅτι θὰ ποτρέψωσιν ἄλλους νὰ ποδεχθῶσιν αὐτήν. Ἀλλ' ἡ τελολογικὴ θεωρία εἶναι οὐχὶ μᾶλλον ἄθεος παρά πᾶσαν ἄλλην θεωρίαν. Οὐδὲν τὸ ἄτοπον ἐν τῇ σκέψει, ὅτι ὁ θεὸς καθίδρυσε τὴν ἠθικότητα ἕνεκα τῶν ἐξ αὐτῆς πηγαζόντων ἐπακολουθημάτων. Οὐδὲν τὸ ἄτοπον ἐν τῇ πίστει, ὅτι καθιδρύων ὁ θεὸς τὴν ἠθικότητα ἐστοχάζετο σκοποῦ τινος καὶ ὅτι ὁ σκοπὸς οὗτος εἶναι ὁ ὑπαρκτικὸς λόγος αὐτῆς. Οὐδεὶς δὲ δύνатаι, νομίζω, νὰ ὀνειδίσῃ ἀθεΐαν εἰς ἄνδρας, οἱοὶ ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκυνάτης, ὁ Γουλιέλμος Paley¹⁾ καὶ ὁ ἐπίσκοπος Butler, καὶ ὅμως οὗτοι ἐνόμισαν ὅτι θύνανται νὰ πιστεύωσιν εἰς τινὰ τελολογίαν. Παρατίθεμαι ἐκ τοῦ Butler «Sermons upon Human Nature» ταῦτα, ὧν μέρος καὶ ἀνωτέρω ἐμνημόνευσα: «Ρητέον δὲ πρὸς τούτοις ὅτι οἱ ἄνθρωποι καθὼς, καίπερ ἀγνοοῦντες τὸν λόγον τοῦ ποθητοῦ τῆς ζωῆς, ὅμως συντηροῦσι καὶ σφύζουσι βεβαίως ταύτην ἀπλῶς παρορμώμενοι ἐκ τῆς πείνης, οὕτως, ἐνῶ πράττουσι φροντίζοντες μόνον περὶ τῆς ἑαυτῶν δόξης καὶ ἀφροντιστοῦντες περὶ τοῦ ἀγαθοῦ τῶν ἄλλων, ὅμως συντελοῦσι πλειστάκις εἰς τὸ κοινὸν ἀγαθόν. Κατ' ἀμφοτέρας δὲ ταύτας τὰς περιπτώσεις εἶναι προφανῶς ὄργανα ἐν ταῖς χερσὶν ἄλλου, τῆς Προνοίας, πρὸς ἐπιτέλεσιν σκοπῶν, πρὸς σωτηρίαν τοῦ ἀτομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ ἀγαθοῦ, ἣν αὐτοὶ οὗτοι δὲν ἔχουσι πρὸ ὀφθαλμῶν οὐδ' ἐπιδιώκουσιν»²⁾).

1) Πρὸλ. κεφ. VI, § 10.

2) Πρὸλ. Mill, Utilitarianism, κεφ. II, σελ. 31 κ.ε.: «Οὐχὶ σπανίως ἀκούομεν ψεγομένην ἐπ' ἀθεΐαν τὴν ὠφελιμοκρατικὴν διδασκαλίαν. Ἐὰν εἶναι ἐπ' ἀνάγκης νὰ ἀντεῖπωμέν τι καθ' ὅλου πρὸς οὕτως ἀπλοῦν ἰσχυρισμόν, δυνάμεθα νὰ εἰπωμεν ὅτι τὸ ζήτημα ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ὑφ' ἡμῶν σχηματισθείσης ἐννοίας περὶ τῆς ἠθικῆς φύσεως τῆς θεότητος. Ἐὰν εἶναι ἀληθὴς ἡ πίστις, ὅτι ὁ θεὸς θέλει πάντων μάλιστα τὴν εὐδαιμονίαν τῶν ἑαυτοῦ πλασμάτων καὶ οὗτος ἦτο ὁ σκοπὸς αὐτοῦ ποιούντος ταῦτα, τὸ ὠφέλι-